

ЗВУКОВІ КОМПЛЕКСИ ГОЛОВНЯ І ГОЛОВЕШКА В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ: ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ЛЕКСЕМ

У статті проаналізовано семантику звукових комплексів головня та головошка в українських діалектах, простежено механізми їхнього семантичного розвитку внаслідок вторинної номінації, визначено межі лексем.

Ключові слова: вторинна номінація, семантика, полісемія, омонім.

Інтерес мовознавців до лексичної номінації як процесу існує здавна, оскільки пізнання її закономірностей “сприяє глибшому розумінню ролі людського фактора в мові, розкриттю функціональної взаємодії всіх ділянок системи і структури мови” [10, с. 13]. Тому для сучасної лінгвістики характерне комплексне вирішення широкого кола теоретичних питань, пов’язаних із номінацією. Однією з важливих проблем номінації є вивчення її різновидів – прямої, непрямої, первинної, вторинної та ін. Щодо останньої зауважимо, що кількість так званих симетричних лексем – назв, у яких звуковій оболонці відповідає одна семема, – обмежена порівняно невеликою групою слів. Решта лексем має асиметричну будову, внутрішній бік якої формується на основі первинного (базового) та вторинного значень. Саме в можливості одночасно бути пов’язаною з кількома значеннями, тобто полісемією, полягає одна з важливих рис лексем. Завдяки полісемії значно скорочується репертуар елементів лексичної підсистеми; за умови моносемічності кожної лексеми обсяг лексичних одиниць мови зріс би в кілька разів [7, с. 144]. Полісемія дозволяє передати різні значення однією й тією ж формою вираження (у цьому виявляється принцип так званої мовної економії [6, с. 445; 8, с. 152]). Тому в мові весь час з’являються вторинні номени.

Значну потужність у творенні вторинних назв виявляють соматизми та відсоматичні деривати. Соматична лексика є об’єктом постійної уваги лінгвістів В. Русанівського, Д. Шмельова, В. Ткаченка, А. Шамоти, Д. Терехової, Н. Лобур, П. Гриценка, В. Денисюка та ін. (докладніше див.: [5]).

Однак поява вторинного номена в семантичній структурі лексеми часто порушує питання: чи зберігають первинні та вторинні номени між собою тісний семантичний зв’язок, утворюючи складне семантичне ціле вищого порядку, чи, навпаки, розширення семантики викликало втрату „живого” зв’язку між первинним і вторинним номенами.

Наразі розглянемо деякі аспекти окресленої проблеми в контексті визначення статусу вторинних номенів у структурі номінативних полів відсоматичних похідних, оскільки семантичні деривати можна розглядати, з одного боку, як значення полісемічної (полікомпонентної) лексеми, усвідомлюваної як цілість, а з іншого – як омоніми, які витворилися внаслідок деетимологізації, втрати спільного з первинним номеном семантичного елемента. Важливість дослідження цього аспекту зумовлена тим, що перед лінгвістами часто постає завдання створення моделі семантичної структури слова, а отже, аналіз кожної лексеми мусить супроводжуватися визначенням власної позиції автора щодо питання встановлення меж слова, яке, беззаперечно, вирішити часто неможливо (докладніше див.: [4]).

Оскільки специфічною рисою лексико-семантичного рівня мови є його зв’язок із позамовною дійсністю, який закладено в самій природі мовного знака і який зумовлює семантичні зрушення в структурі слів, при визначенні меж лексеми зважаємо як на її системні зв’язки та аналогічні випадки в структурі інших номенів досліджуваної тематичної групи лексики, так і на денотативну зумовленість цих змін.

Мета статті – проаналізувати процеси, що призвели до розширення номінативних полів лексем *головня* та *голоवेशка*, з’ясувати механізми семантичного розвитку внаслідок вторинної номінації.

Досягненню поставленої мети сприяє використання методики моделювання семантичної структури лексем, адже саме моделювання сегментів лексико-семантичного рівня мови, здійснене шляхом опису й зіставлення структур лексичних мікросистем, є однією з умов створення й усвідомлення його цілісної картини. Крім того, використання цієї методики нерозривно пов’язане з цілою низкою субпроблем, як наприклад: забезпечення повноти фіксації семантики лексем, встановлення меж слова тощо, – і є кроком до їхнього розв’язання.

Семантику звукового комплексу *головня*, з якою вона відома в українських діалектах, можна умовно поділити на п’ять корпусів: I – ‘недогоріле обвугліле поліно; головошка’ *головня* (11, с. 47), *голоу́н’а* (2, I, с. 98; 19, I, с. 181), *holownia* (22, с. 72); II – ‘грибковий паразит у вигляді чорного пилу на колосках

пшениці, ячменю, на вітках проса, на качанах кукурудзи' (14), *головн'а, головн'а, галавн'а, галовн'а, голивн'а, оловн'а* (17, с. 69) (сюди долучаємо також варіанти цієї семени, які різняться за змістом і обсягом значень або по-різному представлені у відповідних першоджерелах, проте мають спільну сему 'грибковий паразит злакових', зокрема: 'паразит на кукурудзі у вигляді наростів чорного пилу' *голівн'а, головн'а, головн'а*, 'паразит на пшениці у вигляді наростів чорного пилу' *голівн'а* (12, II, к. 202), 'іржа' *голоун'а*; 'сніть у пшениці' *голоун'а* (19, I, с. 181), *головня, голоун'а* (10, с. 426; 9, с. 447), 'снітій, сажка' *голоун'а* (6, с. 375); 'грибкове захворювання злакових' *holownia* (22, с. 72), *голоун'а* (5, с. 13), 'грибковий паразит на колосках жита у вигляді чорного ріжка' *головня* (11, с. 47), *головн'а* (14), *головн'а, головн'а, галавн'а* (17, с. 68), *голівн'а, головн'а, голове"н'ка* (12, II, к. 201); III – 'нижній гострий кінець веретена' *головня* (14); IV – 'витік, початок річки' *головн'а* [3, с. 61]; V – 'вид риби (без зазначення семантики)' *гол'оун'а, головн'а* (3, III, ч. 4, с. 119, 121).

Щодо значень першого й другого корпусів зауважимо: лексеми *головня*¹ 'головешка' і *головня*² 'грибкове захворювання рослин' у Словнику омонімів української мови розглядають як омонімічні (4, с. 31). Походження першої, незважаючи на відсутність загальноприйнятої етимології, пов'язують із праслов'янським прикметником **golvъ* 'головний' для "позначення передньої частини палаючого поліна"; за іншою версією – із давньоіндійським *jurvatī* 'спалює' (13, I, с. 552). Ми схилиємося до першої думки, на підтвердження якої, імовірно, можна залучити й діалектне значення 'нижній гострий кінець веретена', а також етнолінгвістичні свідчення, зокрема український обряд *колодка*. На думку фольклористів, *колодка* була фалічним знаком і символізувала продовження роду (пор. назву язичницького бога шлюбу *Колодїй*). Зародження життя й появу всього живого наші предки пов'язували з *деревом життя*, а отже, поліно – його частина – набувало магічних функцій. Під час обряду жінки сповивали поліно, святкуючи його "народження". Упродовж святкового тижня *колодка* проходила майже весь життєвий цикл від народження до смерті, її навіть ховали й оплакували [2, с. 139]. У південних слов'ян під час дій, пов'язаних із ритуальним поліном *бадняком*, теж чітко простежено його антропоморфні риси: до нього звертаються, його сповивають, годують, серед його назв – *бабка, дедник, брада* [9, с. 131]. З огляду на антропоморфність сприйняття поліна, одна з його частин, до того ж передня (головна), часто більша чи округла, могла отримати назву *головня*. Зауважимо, що в коментарі до поняття *головня* ('недогоріле, обуглене або тліюче поліно') етнолінгвісти зазначають, що на слов'янських теренах недогоріле поліно від ритуального вогнища здавна використовувалося як оберіг, завдяки якому сакральна сила вогнища могла потрапити в оселю, зокрема українці приписували такі магічні властивості головні від купальського вогнища [1, с. 508–509].

Появу омонімічної лексеми *головня*² 'грибкове захворювання рослин' пов'язують із псл. **golvъnja*. Щодо неї висловлено припущення про зв'язок із попередньою лексемою (*головня*¹), оскільки зовні уражена рослина нагадує головню – недогоріле обуглене поліно (на підтвердження наведено й іншу назву цієї хвороби – *сажка* < *сажа*); припускають також безпосередній зв'язок із соматономеном *голова* (з огляду на формальну подібність реалій) (13, I, с. 552).

Решта зафіксованих діалектних значень – 'нижній гострий кінець веретена', 'витік, початок річки', 'вид риби (без зазначення семантики)' – у словниках української літературної мови не представлені.

Припускаємо, що семема 'нижній гострий кінець веретена' пов'язана з псл. **golvъ* 'головний' і постанала внаслідок використання мотиваційної ознаки (МО) „розташування реалій”. За цією ж моделлю, імовірно, виникло й значення 'витік, початок річки'. Принагідно зауважимо, що, на думку Й. О. Дзендзелівського, традиція метафоричного використання соматизму *голова* на позначення витоку, початку річки, можливо, сягає праслов'янського періоду, а в українських писемних пам'ятках його фіксують із середини XV ст. [3, с. 65]. Це, імовірно, стало поштовхом до появи низки формальних дериватів, а модель творення назв гідрорельєфу з компонентом *-голов-* за допомогою словотвірних формантів стала досить потужною. Свідченням цього є функціонування в українських діалектах номенів *головн'а, головвище* 'витік, початок річки', *голован'а* 'великий витік води з-під землі, скелі, зокрема такий, який дає початок річки і т. п.', *головвица* 'природне джерело', 'верхів'я річки', *головвиц'а* 'великий витік води з-під землі, скелі, зокрема такий, який дає початок річки і т. п.', *holowyci(a)* 'глибоке місце в річці, потоці' та ін. Давнішим із цих значень є перше, "оскільки річки переважно починаються з джерел", отже, "назву для початку річки було перенесено на 'джерело взагалі'" [3, с. 65].

Використання назви *головня* на позначення виду риби, найімовірніше, мотивоване їхньою зовнішністю, зокрема розміром голови (пор. інші діалектні назви різновидів риби із компонентом *-голов-*: *головиель* 'головень, прісноводна риба родини коропових із товстою головою і широким лобом' (21, с. 55); *головиач* 'головань (риба); *Leuciscus cephalus*' (20, с. 37), *головиач* (11, с. 47); *голоуник*, *гу'лоуник* 'вид риби (без зазначення семантики)' (3, III, ч. 4, с. 119, 121); *holowatyci(a)* 'лосось; *Salmo*

hucho² (22, с. 72), *голова́тиця*¹ (20, с. 37), *голова́тиця* ‘лосось дунайський, таймень (риба); Nucho hucho² (11, с. 47); *голова́чук* прісноводна риба ‘головня; *Leuciscus cephalus*’ (15, с. 56)).

З огляду на семантику, з якою в українських діалектах є зіставним інший звуковий комплекс – *голова́шка* – та часткову подібність семантичних процесів з аналізованими вище омонімічними лексемами *голова́ня*¹ – *голова́ня*², його, на нашу думку, слід розглядати як окремі омонімічні комплекси: *голова́шка*¹ 1) ‘недогоріле обвугліле поліно; голова́шка’ (2, I, с. 97; 7, с. 344; 9, с. 447), *голова́шка*, *голова́шка*, *голова́шка*, *голова́шка* (16, с. 218); 2) ‘голова́шка, ялинові віти або намотані на паличку ганчірки, які створюють багато диму й використовуються для підкурювання бджіл’ (14); 3) ‘обпалене поліно для змазки ткацького шнура’ (10, с. 288); 4) ‘голова людини’ (2, I, с. 97; 1, с. 29); *голова́шка*² 1) ‘грибковий паразит на колосках у вигляді чорного ріжка жита’ *голова́шка*, *голова́шка* прпол. (17, с. 68), ‘ріжки; *Claviceps purpurea* L.’ (18, к. 48); 2) ‘грибковий паразит на колосках у вигляді чорного пилу на колосках пшениці, ячменю, на вітках проса, на качанах кукурудзи’ *голова́шка*, *голова́шка*, *голова́шка* (17, с. 69); *голова́шка*³ ‘частина задка і передка воза, до якої прикріплюються осі й на яку опирається насад’ *голова́шка* (3, III, ч. 4, с. 104).

Серед представлених лексем коментарю потребує лише остання, яка витворилася внаслідок використання МО ‘функціональне навантаження реалій’. Крім того, заслуговує на увагу й семантика номена *голова́шка*¹, у структурі якого, хоч і на периферії (через конотацію), на відміну від інших аналізованих відсоматичних утворень, міститься й первинне соматичне значення ‘голова людини’.

Таким чином, розгляд семантики звукових комплексів у межах окремих тематичних груп лексики дозволяє точніше встановити межі слів, уникнути небажаних неточностей у лексикографічному опрацюванні лексем. Потреба продовжувати й надалі подібні дослідження спричинена необхідністю спостережень над семантичними процесами в структурі слів, виявленні причин, які зумовили зрушення в семантиці слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградова Л. Н. Божье Тело / Л. Н. Виноградова, Г. И. Кабакова // Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / [под. ред. Н. И. Толстого]. – Т. 1 : А–Г. – М. : Международ. отношения, 1995. – С. 219–220.
2. Войтович В. Міфи та легенди України / Валерій Войтович. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 392 с. : іл.
3. Дзензелівський Й. О. Українські назви для “витоку, початку, вершини річки” / Й. О. Дзензелівський // Slavica. Annales Instituti philologicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. – Debrecen, 1968. – Т. 8. – Р. 61–68.
4. Дяченко Н. Проблема тотожності слова на прикладі відсоматичних семантичних дериватів / Н. Дяченко // Діалектологічні студії. 5 : Фонетика, морфологія, словотвір. – Львів, 2005. – С. 251–256.
5. Дяченко Н. Проблеми вивчення соматизмів / Н. Дяченко // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Житомир, 2004. – Вип. 14. – С. 216–219.
6. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1972. – 565 с.
7. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов / С. В. Семчинський. – К. : Вища школа, 1974. – 255 с.
8. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания / Ю. С. Степанов. – М. : Просвещение, 1975. – 272 с.
9. Толстой Н. И. Бадняк / Н. И. Толстой // Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / [под. ред. Н. И. Толстого]. – Т. 1 : А–Г. – М. : Международ. отношения, 1995. – С. 127–131.
10. Языковая номинация. Общие вопросы / [отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – 360 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Аркушин Г. Л. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся та західної частини Волині / Г. Л. Аркушин – Луцьк – Люблін : Видавництво “Волинська обласна друкарня”, 2005. – 198 с.
2. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок / Г. Л. Аркушин. – Луцьк, 2000. – Т. 1–2.
3. Атлас української мови / [П. О. Варченко, С. Ф. Довгопол, Я. В. Закревська та ін.]. – К. : Наукова думка, 1984–2001. – Т. 3.
4. Демська О. М. Словник омонімів української мови / О. М. Демська, І. М. Кульчицький. – Львів : Фенікс, 1996. – 223 с.
5. Говірка села Машеве Чорнобильського району. – К. : Довіра, 2003. – Ч. 3 : Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад. Ю. І. Бідношия та ін. – 225 с. : іл.
6. Горбач О. Діалектний словник північно-добруджанської говірки с. Верхній Дунавець біля Тульчі / О. Горбач // Зібрані статті V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 362–404.

7. Горбач О. Діалектичний словник північно-добруджанської говірки с. Муругиль над Дунаєм / О. Горбач // Зібрані статті V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 342–361.
8. Горбач О. Словник діалектної лексики західнополіської говірки села Остромичі, кол. повіту Кобринь / О. Горбач // Зібрані статті V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 283–328.
9. Горбач О. Словник діалектної лексики південноволинської говірки сіл Ступно й Мощаниця, кол. повіту Здовбунів / Горбач О. // Зібрані статті V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 434–523.
10. Горбач О. Словник говірки села Негостина (Румунія) / [упоряд. Н. Хобзей] // Діалектологічні студії. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 422–453.
11. Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.
12. Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР : Лексика / Й. О. Дзензелівський. – Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1958–1960. – Ч. 1–2.
13. Етимологічний словник української мови / [за ред. О. С. Мельничука] : У 7-ми т. – К. : Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
14. Картошка Словника поліських говорів (зберігається на кафедрі української мови Житомирського державного університету).
15. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
16. Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови: Правобережне Полісся / М. В. Никончук – К. : Наукова думка, 1979. – 316 с.
17. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся / М. В. Никончук – К., 1985. – 312 с.
18. Омельковець Р. С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі / Р. С. Омельковець – Луцьк : “Вежа”, 2006. – 302 с.
19. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1–2.
20. Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
21. Словник українських східнословобожанських говірок / [К. Д. Глуховцева, В. В. Леснова, І. О. Ніколаєнко та ін.]. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 233 с.
22. Janów J. Słownik huculski / J. Janów. – Kraków : Wydawnictwo naukowe DWN, 2001. – 294 s. : іл.

Natalia Dyachenko

***Sound complexes голов'ня і головешка in the Ukrainian dialects:
delimitations of lexemes***

The article deals with semantics of sound complexes. The mechanisms of their semantic development resulting from secondary nomination are analyzed, the limits of lexemes are defined.

Key words: the secondary nomination, semantics, polysemantics, the homonym.

Ганна Березовська

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА НАЗВ ШИЙНИХ ПРИКРАС
У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ**

У статті розглянуто структурну організацію, формування та функціонування лексико-семантичної групи назв прикрас для шиї в східноподільських говірках.

Ключові слова: лексико-семантична група, назви прикрас, східноподільські говірки.

Назви прикрас посідають окреме місце в структурі тематичної групи лексики на позначення одягу. Їх репрезентують дві мікрогрупи: назви прикрас, що одягають безпосередньо на тіло людини – прикраси для вух, шиї і грудей, для рук – зап'ястя і пальців, волосся і голови, а також назви прикрас, що розміщені на одязі. Назви прикрас – це одна з архаїчних груп лексики, про що свідчать археологічні розкопки та писемні пам'ятки. Поряд із суто естетичною функцією, вони були оберегами, амулетами, застібками для одягу, шпильками для волосся тощо [5, с. 31]. На думку Т. Піцури, в історії людства та його матеріальної культури прикраси попереджують появу одягу. Ними користувалися спочатку однаковою мірою як чоловіки, так і жінки. Згодом оздоба стають